ΠΡΟΛΗΠΤΙΚΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ: ΚΑΛΥΤΕΡΗ ΤΗΣ ΘΕΡΑΠΕΙΑΣ!

Οι περισσότεροι από εμάς γνωρίζουμε τον όρο «συντήρηση αρχαιοτήτων και έργων τέχνης» λόγω της σημασίας του σε μουσεία και άλλους φορείς έρευνας και πολιτισμού. Γνωρίζουμε όμως την έννοια και τη σημασία της συντήρησης σύμφωνα με τις διεθνείς προδιαγραφές και απαιτήσεις; Γνωρίζουμε τα πεδία εξέλιξης και βελτίωσης στις υπηρεσίες που μπορεί να προσφέρει; Γνωρίζουμε, τέλος, πώς και γιατί συμβάλλει στην ποιότητα ζωής ενός ανθρώπου ο οποίος δεν έχει άμεση σχέση με τα αντικείμενα μιας συλλογής;

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ
Συντηρητής Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης, ειδικευμένος στην Προληπτική Συντήρηση, Επικεφαλής του Κέντρου Συντήρησης Μουσείου Ισλαμικής Τέχνης της Μαλαισίας

01

Αποκατάσταση, συντήρηση, πρόληψη

Η βασική απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα έγκειται στη σημασία και το βάρος που έχει η πολιτιστική κληρονομιά για εμάς και η ανάγκη να τη διατηρήσουμε. Ο σκηνοθέτης Πήτερ Μπρουκ αναφέρει ότι παραμένει παραδοσιακός γιατί η λαχτάρα του για ποιότητα προέρχεται από τη βαθιά γνώση του για το παρελθόν,[1] φράση καθόλου αντίθετη με την αναπόφευκτη πρόοδο και την εξέλιξη του τρόπου ζωής μας. Αυτή λοιπόν είναι η σημασία της πολιτιστικής κληρονομιάς· αποτελεί τα θεμέλια του παρελθόντος· η παράδοση του σήμερα, ποιότητα για το αύριο. Στη συνέχεια θα δούμε πώς αυτή η κληρονομιά μπορεί να διασωθεί από τη στιγμή που υπάρχει επίγνωση της σημασίας της.

Για να διασωθεί και να διατηρηθεί η πολιτιστική κληρονομιά[2] αναλαμβάνει έργο ο συντηρητής.[3] Στη συντήρηση υπάρχουν τρεις όροι συνυφασμένοι, αλληλένδετοι αλλά και διαφορετικοί μεταξύ τους: αποκατάσταση, συντήρηση, προληπτική συντήρηση.

01 Αισθητήρες που καταγράφουν τα επίπεδα θερμοκρασίας και σχετικής υγρασίας τοποθετούνται σε στρατηγικά σημεία του μουσείου, ώστε να ελέγχονται οι συνθήκες στις οποίες είναι εκτεθειμένο ένα αντικείμενο. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

02

03

04

05

02 Το αγγείο της εικόνας θα μπορούσε να ανασυρθεί ενιαίο, αντίθετα σε αυτή την κατάσταση θα χρειαστεί σημαντικό χρόνο ώστε να επανασυναρμολογηθεί στο εργαστήριο.

03 Τα στέγαστρα στους αρχαιολογικούς χώρους λειτουργούν ως μόνωση, ώστε να ελέγχεται το περιβάλλον και να επιτυγχάνονται οι καλύτερες συνθήκες για τη διατήρηση των ευρημάτων. Στέγαστρο για βυζαντινά ψηφιδωτά δάπεδα στη Μαδδηβά, Ιορδανία.

04 Η αποθήκευση των μουσειακών αντικειμένων σύμφωνα με τις αρχές της προληπτικής συντήρησης εξασφαλίζει τη φυσική διατήρηση των αντικειμένων. Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.

05 Η σωστή συσκευασία, με μουσειακά εγκεκριμένα, ουδέτερα υλικά, κρατά σταθερό και ασφαλές το ευαίσθητο βραχιόλι, ώστε να μεταφερθεί από τα εργαστήρια συντήρησης στο μουσείο όπου ανήκει. Πανεπιστήμιο Λίνκολν, Αγγλία.

Η αποκατάσταση είναι η αρχαιότερη μορφή της συντήρησης που επιχειρεί να επαναφέρει το αντικείμενο στην αρχική του μορφή. Τα πρώτα παραδείγματα αισθητικής αποκατάστασης εμφανίζονται στην αρχαιότητα κατά την οποία ο όρος «αποκατάσταση» ταυτίζεται με την επιδιόρθωση των φθορών.[4]

Χρονικά η συντήρηση, όπως τη γνωρίζουμε σήμερα, ακολουθεί μετά την αποκατάσταση και είναι η πιο εξελιγμένη μορφή της διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς, με κύρια προοπτική τη διασφάλισή της για τις επόμενες γενιές αλλά και την αναζήτηση πληροφοριών που κρύβουν τα αντικείμενα. Οι δραστηριότητές της περιλαμβάνουν την εξέταση, την καταγραφή, την αντιμετώπιση και την προληπτική φροντίδα, μέσω της έρευνας και της εκπαίδευσης-παιδείας.[5]

Η προληπτική συντήρηση, ακολουθώντας χρονικά τους δύο προαναφερθέντες όρους, είναι ένας σχετικά νέος κλάδος της συντήρησης ο οποίος δεν είναι ακόμη ευρύτερα γνωστός, εκτός από τους συντηρητές, τους μουσειολόγους και τους αρχαιολόγους. Πρόκειται

για την ειδίκευση στην επιβράδυνση ή την αποτροπή της φθοράς της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσω διαδικασιών που περιλαμβάνουν τον έλεγχο του περιβάλλοντος, την έκθεση-μεταφορά-αποθήκευση και την ετοιμότητα διάσωσης σε συνθήκες φυσικών καταστροφών, δηλαδή χωρίς άμεση (φυσική ή χημική) επέμβαση στο αντικείμενο.

Συνοπτικά ενώ η αποκατάσταση επιχειρεί να κάνει το αντικείμενο «καινούριο», η συντήρηση το διατηρεί επεμβαίνοντας φυσικά ή χημικά και η προληπτική συντήρηση αποτελεί την ειδίκευση στη διατήρηση του αντικειμένου επεμβαίνοντας μόνο στο περιβάλλον του.

Η εκπαίδευση ενός συντηρητή περιλαμβάνει και τις τρεις φάσεις. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι στην προληπτική συντήρηση μπορεί να ειδικευτεί κανείς σε μεταπτυχιακό επίπεδο, ενώ η αποκατάσταση εφαρμόζεται και από καλλιτέχνες-μη συντηρητές που γνωρίζουν την τέχνη κατασκευής ενός έργου, αλλά όχι απαραίτητα και τα επιστημονικά-ιστορικά-ηθικά ζητήματα γύρω από αυτή.

Ο χαρακτήρας της προληπτικής συντήρησης

Ακόμη και τα πιο καλά επιδοτούμενα ιδρύματα υπολείπονται σε πόρους και προσωπικό για να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή σε μεμονωμένα αντικείμενα. Για τα ιδρύματα με περιορισμένη επιδότηση οποιοδήποτε πρόγραμμα συντήρησης αποτελεί δευτερεύον ή ακόμη και τελευταίο μέλημα. Εάν μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς μας επιλέγεται και προορίζεται να διαρκέσει για τις επόμενες γενεές, τότε πρέπει να αντιμετωπιστεί σε επίπεδο συλλογής και όχι μεμονωμένων αντικειμένων. Για το συντηρητή αυτό σημαίνει ότι πρέπει να επικεντρωθεί σε μέσα διατήρησης που θα αποτρέψουν ή θα ελαττώσουν τη φθορά-διάβρωση των αντικειμένων ελέγχοντας το περιβάλλον της συλλογής. Αυτό αποτελεί την εξειδίκευση στην προληπτική συντήρηση.[6]

Η προληπτική συντήρηση δεν απαιτεί απαραίτητα πολυδάπανες ή περίπλοκες στρατηγικές.[7] Σε ορισμένες περιπτώσεις, το φαινομενικά μεγάλο ποσό για την αναδιαμόρφωση μιας μουσειακής αποθήκης, π.χ. 500 αντικειμένων, είναι μικρότερο από το ποσό που απαιτείται για τη συντήρηση καθενός από τα 500 αντικείμενα ξεχωριστά (με πιθανό επακόλουθο μάλιστα την καταστροφή τους σε μία ακατάλληλη αποθήκη).

Ειδικά για τα ελληνικά δεδομένα η προληπτική συντήρηση είναι η απάντηση σε όσους αποφαίνονται με απαισιοδοξία: «Τόσα αντικείμενα σαπίζουν στις αποθήκες. Ποτέ δεν πρόκειται να συντηρηθούν». Διότι με την εφαρμογή της προληπτικής συντήρησης η συλλογή διατηρείται σε σταθερή κατάσταση και η συντήρηση κάποιου ξεχωριστού αντικειμένου μπορεί να λάβει μέρος την κατάλληλη περίοδο που θα υπάρχουν οι ευνοϊκές οικονομικές προϋποθέσεις.

Εφαρμογές

Ας μη μας ξενίζει η λέξη «εφαρμογή». Δεν αφορά ένα δυσπρόσιτο και ψυχρό επιστημονικό περιβάλλον, αλλά μία δοκιμασμένη, αισιόδοξη και εφικτή προσέγγιση. Ας εξετάσουμε κάποιες από τις περιπτώσεις όπου η εφαρμογή της προληπτικής συντήρησης μπορεί να υπηρετήσει το σκοπό μας δίνοντας αξιοσημείωτα αποτελέσματα. Αξίζει να γίνει αναφορά στους παράγοντες φθοράς των αντικειμένων οι οποίοι είναι: το φως, οι ακραίες τιμές ή οι βίαιες αυξομειώσεις της θερμοκρασίας/υγρασίας, βιολογικοί παράγοντες (μικροοργανισμοί, έντομα, τρωκτικά κ.ά.), η ανθρώπινη δραστηριότητα, η ρύπανση και οι καταστροφές (σεισμός, πλημμύρα, πυρκαγιά και πόλεμος).

Ανασκαφές: Πρόκειται για την πιο άμεση επιστημονική επαφή του σύγχρονου ανθρώπου με το απώτερο παρελθόν του. Στην Ελλάδα οι ανασκαφικές μέθοδοι διδάσκονται μεν θεωρητικά ή στην πράξη, αλλά εστιάζουν περισσότερο στην καταγραφή και την επεξεργασία πληροφοριών, παρά στην «εξεζητημένη ανάσυρση»[8] των αντικειμένων (εικ. 2). Εάν δεν γίνει ζημιά από κάποια απρόσεκτη σκαπάνη συχνά γίνεται κατά τη διάρκεια απρόσεκτου χειρισμού,[9] συσκευασίας και μεταφοράς των ευρημάτων.[10] Δουλειά του συντηρητή είναι να σηκώσει το όποιο ευαίσθητο αντικείμενο από το σκάμμα και να εξασφαλίσει ότι αυτό θα φτάσει στο εργαστήριο ή στην αποθήκη ακριβώς στην κατάσταση στην οποία βρέθηκε. Αυτό το επιτυγχάνει ουσιαστικά με το να μην το αγγίξει άμεσα, παρά με το να ελέγχει το περιβάλλον του.

Σημειώσεις

* Όλες οι φωτογραφίες που δημοσιεύονται στο άρθρο είναι του συγγραφέα.

1 Στέλιος Παπαδόπουλος, *Μουσειολογικά, Ανθρωπολογικά Μελετήματα*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σ. 512.

2 Το άρθρο επικεντρώνεται κυρίως στην κινητή πολιτιστική κληρονομιά, τα αντικείμενα, και όχι στην αρχιτεκτονική.

3 Πιο σωστό θα ήταν να χρησιμοποιήσουμε τον πληθυντικό «οι συντηρητές», διότι έργο σωστό παράγεται από την επικοινωνία και τη συνεργασία (εντός και εκτός του κλάδου) και όχι την αυθεντία του ενός.

4 Λητώ Γουνελά / Ευλαμπία Δημητρίου, «Από την επιδιόρθωση στην αισθητική αποκατάσταση αρχαίων και σύγχρονων γλυπτών», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 105 (2007), σ. 102.

5 Βλ. και το Διαδίκτυο www.wikipedia.com: art conservation.

6 Getti Conservation Institute, «Preventive Conservation », στο Knell Simon (επιμ.), *Care of Collections*, Routlege, Λονδίνο 1994, σ. 83.

7 *Στο ίδιο*, σ. 85.

8 Αριστοτέλης Σακελλαρίου, «Συντηρητής εκτός έδρας: Ανασκαφές στην Ανατολική Μεσόγειο», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 109 (2008), σ. 82-86.

9 Ο όρος (αγγλικά *handling*) αναφέρεται στον τρόπο που κρατάει και μεταφέρει κάποιος το αντικείμενο χρησιμοποιώντας τα χέρια του.

10 Jonathan Ashley-Smith κ.ά., «Let's be honest. Realistic environmental parameters for loaned objects», στο *Preventive Conservation: Practice, Theory and Research. Preprints of the Contributions to the Ottawa Congress, 12-16 September 1994*, Λονδίνο 1994, σ. 28.

06

Για παράδειγμα, ενεργεί έτσι ώστε να μη διαταράξει το χώμα που κρατάει σε συνοχή ένα αρχαίο σαθρό αντικείμενο, να το ανασηκώσει σε σχήμα κύβου (το χώμα μπορεί να καθαριστεί αργότερα σε ελεγχόμενη μικροανασκαφή στο εργαστήριο), ή και να κρατήσει τις υπόγειες περιβαλλοντικές συνθήκες υγρασίας και θερμοκρασίας που διατήρησαν το αντικείμενο τόσα χρόνια. Επιπροσθέτως, η διατήρηση αντικειμένων ή χώρων in situ ανήκει στο πλαίσιο του ελέγχου του περιβάλλοντος (εικ. 3).

Ιστορικά κτήρια: Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται όλοι οι μη μουσειακοί χώροι που φιλοξενούν παλαιές συλλογές με αξία ιστορική, καλλιτεχνική, ή θρησκευτική, καθώς και τα μοναστήρια με τα σκευοφυλάκια. Ο ειδικευμένος στην προληπτική συντήρηση συντηρητής εκπονεί μελέτη ελέγχου του περιβάλλοντος (υγρασία, θερμοκρασία, φως, καταλληλότητα υλικών έκθεσης ή αποθήκευσης, κ.ά.) και αναγνωρίζοντας τους παράγοντες που απειλούν την ακεραιότητα του αντικειμένου τούς ακυρώνει ή μειώνει την καταστροφική τους επίδραση. Αυτό επιτυγχάνεται με μηχανικά ή μη μέσα.

Συλλογές κατά τη μεταφορά: Πολλές φορές είναι απαραίτητο οι συλλογές να μεταφερθούν, είτε στο πλαίσιο δανεισμού από ένα ίδρυμα προς ένα άλλο, είτε για την τοποθέτησή τους σε νέο περιβάλλον ή ακόμη και για επαναπατρισμό.

Τα υλικά συσκευασίας (εικ. 5) και ο τρόπος χειρισμού των αντικειμένων μέχρι να φτάσουν στον προορισμό τους είναι οι κύριες παράμετροι που συμβάλλουν στην πιθανή ζημιά των αντικειμένων. Για παράδειγμα, θα ήταν λάθος να χρησιμοποιηθούν ακατάλληλα χαρτόνια (όξινα, περιέχοντας αντιδρώσες χημικές συνθέσεις-VOCs) για το γέμισμα κιβωτίων με ασημένια αντικείμενα, διότι αυτά θα τα οξειδώσουν σε ελάχιστο χρόνο. Ένα ακόμη παράδειγμα θα μπορούσε να είναι η μεταφορά μιας μεγάλης παλαιάς φορητής εικόνας που θα πρέπει να γίνει

06 Τα αντικείμενα τοποθετούνται σε σταθερές βάσεις από ουδέτερα χημικά υλικά (*acid-free*) ώστε να μην υπάρχουν απώλειες σε περίπτωση σεισμού. Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης.

07 Είναι πολύ δύσκολο να προστατευθούν τα χάρτινα αρχεία εάν στο περιβάλλον υπάρχουν έντομα. Στην εικόνα παρουσιάζεται μία σχεδιαστική διαφάνεια που μέσα σε λίγες εβδομάδες έγινε τροφή για το έντομο το γνωστό ως *ψαράκι* (*Protosalanx hyalocranius*).

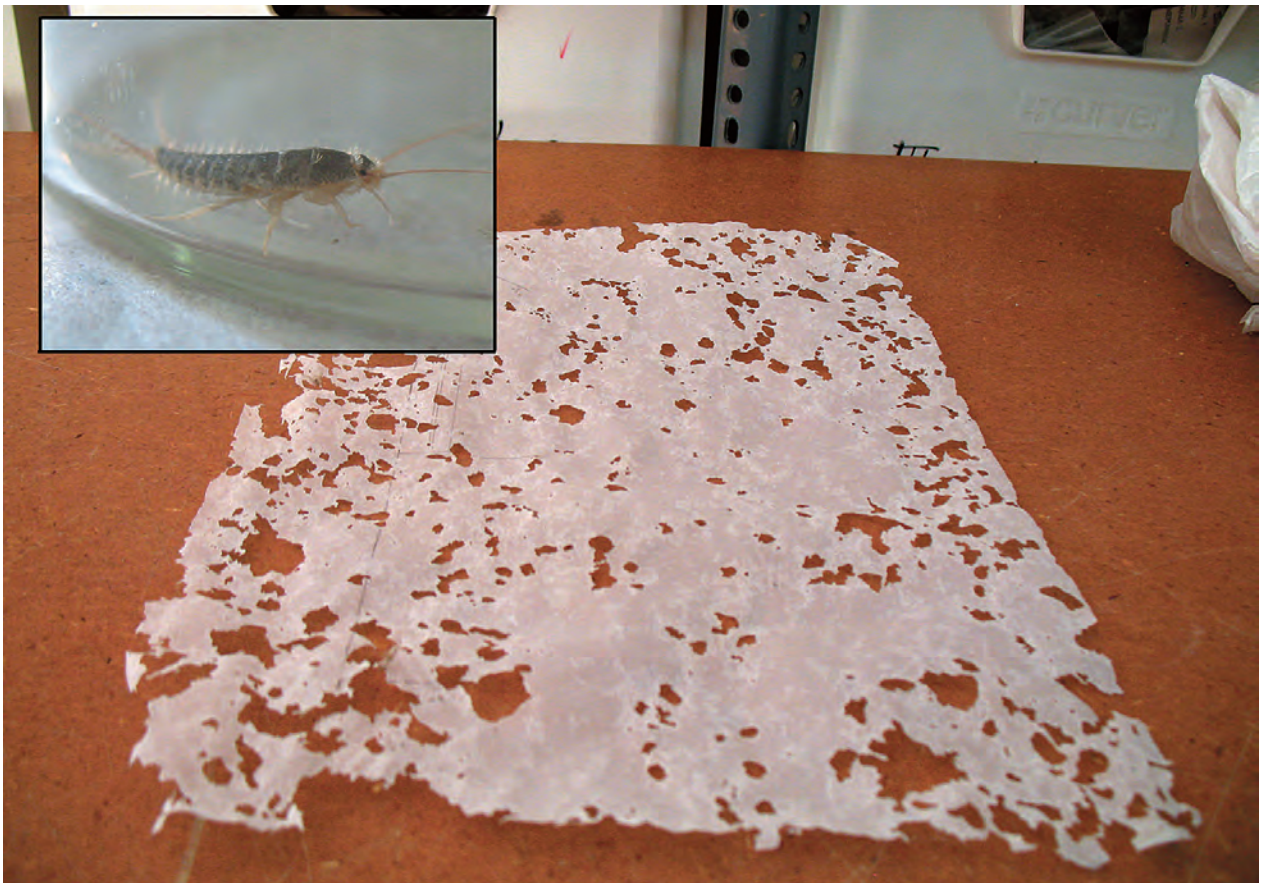

07

εντός ανθεκτικής θήκης και υπό ορισμένες συνθήκες, διότι το αντικείμενο κινδυνεύει να αποσαθρωθεί, με αποτέλεσμα την απώλεια υλικού.

Μουσεία: Το πλεονέκτημα του μουσειακού χώρου σε σχέση με τους προαναφερθέντες είναι ότι παρέχει τη δυνατότητα σταθερότητας και ασφάλειας όσον αφορά στις συνθήκες του περιβάλλοντος (εικ. 4). Ευθύνες του ειδικού προληπτικής συντήρησης σε αυτή την περίπτωση, πέρα από το να αντιστρέψει τυχόν σφάλματα στα εκθεσιακά και αποθηκευτικά υλικά, είναι: ο γενικός έλεγχος των συλλογών, των συνθηκών υγρασίας, θερμοκρασίας, φωτός και ρύπων, τα προγράμματα ετοιμότητας για τη διάσωση αντικειμένων από φυσικές καταστροφές (εικ. 6), καθώς και η παρατήρηση για πιθανή δραστηριότητα μικροοργανισμών και εντόμων (πχ. μούχλα ή σαράκι). Αναλαμβάνει επίσης να υποδείξει στο υπόλοιπο προσωπικό του μουσείου το σωστό χειρισμό και καθαρισμό των αντικειμένων και των προθηκών τους.

Βιβλιοθήκες: Η προστασία των βιβλίων και των βιβλιοθηκών αποτελεί ξεχωριστό τομέα της προληπτικής συντήρησης, με τη δημιουργία της ειδικότητας του συντηρητή χαρτιού. Η κύρια απειλή για τα βιβλία, τα αρχεία και τα έγγραφα (χειρόγραφα ή τυπωμένα) είναι τα έντομα (εικ. 7), οι μικροοργανισμοί, η υπερβολική υγρασία καθώς και η χρήση τους. Ο συντηρητής επεμβαίνει σε αυτούς τους παράγοντες και εξασφαλίζει τη διατήρηση των βιβλίων και των εγγράφων για τις επόμενες γενεές. Μάλιστα μία πρακτική που ακολουθείται είναι η ψηφιοποίηση ή η αντιγραφή (π.χ. σε φωτοαντίγραφα ή μικροφίλμ), ώστε να μη διακυβεύεται η φυσική υπόσταση του εγγράφου. Επιπλέον τα βιβλία μπορούν να εκτεθούν και ως μουσειακά αντικείμενα (σε χώρο βιβλιοθήκης ή μουσείου), μια διαδικασία όπου η συμβολή του ειδικού προληπτικής συντήρησης είναι απαραίτητη (εικ. 8).

Συμπεράσματα

Τα δεδομένα της συντήρησης έχουν αλλάξει. Παλαιότερα ο συντηρητής επιχειρούσε να απαντήσει στην ερώτηση «Τι να κάνω στο αντικείμενο;». Σήμερα καλείται να απαντήσει στο «τι χρειάζεται το αντικείμενο για να διατηρηθεί;».[11]

Πρέπει να καταλάβουμε στην Ελλάδα ότι το να εφαρμοστούν οι –ήδη δοκιμασμένες– μέθοδοι της προληπτικής συντήρησης προέχει από οποιαδήποτε άλλη ενέργεια συντήρησης και αποκατάστασης. Η προληπτική συντήρηση προλαβαίνει τη φθορά όχι μόνο ενός, αλλά ολόκληρης ομάδας αντικειμένων, δίνοντας έτσι την ευκαιρία για συντήρηση μεμονωμένων αντικειμένων οποια-

11 Sheila Fairbrass, «The conservation of a V2 rocket», στο *Tradition and Innovation: Advances in Conservation. Contributions to the IIC Melbourne Congress, 10-14 October 2000*, Λονδίνο 2000, σ. 71.

08 Τα βιβλία εκτίθενται σε ειδικές βάσεις από πλεξιγκλάς ώστε να μην καταπονούνται μηχανικά με πλήρες άνοιγμα. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

08

δήποτε στιγμή στο μέλλον. Σαφώς υπάρχει η δυνατότητα να εφαρμοστεί από ειδικευμένους συντηρητές σε αρχαίες, μεσαιωνικές και νεότερες συλλογές, σε ανασκαφές, μουσεία, θρησκευτικά κέντρα, βιβλιοθήκες και ιδιωτικές συλλογές. Διότι η πρόληψη είναι καλύτερη της θεραπείας!

Βιβλιογραφία

ASHLEY-SMITH JONATHAN κ.ά., «Let's be honest. Realistic environmental parameters for loaned objects», στο *Preventive Conservation: Practice, Theory and Research. Preprints of the Contributions to the Ottawa Congress, 12-16 September 1994*, Λονδίνο 1994, σ. 28-31.

FAIRBRASS SHEILA, «The conservation of a V2 rocket», στο *Tradition and Innovation: Advances in Conservation. Contributions to the IIC Melbourne Congress, 10-14 October 2000*, Λονδίνο 2000, σ. 70-76.

GETTI CONSERVATION INSTITUTE, «Preventive Conservation», στο Knell Simon (επιμ.), *Care of Collections*, Routlege, Λονδίνο 1994, σ. 83-87.

ΓΟΥΝΕΛΑ ΛΗΤΩ / ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΕΥΛΑΜΠΙΑ, «Από την επιδιόρθωση στην αισθητική αποκατάσταση αρχαίων και σύγχρονων γλυπτών», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 105 (2007), σ. 102-110.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤΕΛΙΟΣ, *Μουσειολογικά, Ανθρωπολογικά Μελετήματα*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003.

ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, «Συντηρητής εκτός έδρας: Ανασκαφές στην Ανατολική Μεσόγειο», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 109 (2008), σ. 82-86.

WATKINSON DAVID / NEAL VIRGINIA, *Αρχαιολογικά ευρήματα: Πρώτα σωστικά μέτρα στην ανασκαφή*, μτφρ. Ε. Οικονόμου / Μ. Κρινή, ΥΠΠΟ/ ΔΣΑΝΜ, Αθήνα 2007.